

Тамара ДЕМЧЕНКО
(м. Чернігів)

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Розмірковуючи над долею українського народу за трагічної доби сталінщини, І.Дзюба писав: “Голодомор 1932 –1933 років був тим страхотливо-переломним часом української історії, після якого вона у своїх життєтворчих зусиллях пішла “вниз”: була підірвана не лише біологічна, вітальна, соціально-творча, а й інтелектуальна сила нації”¹.

Чернігівщина, природно, не була винятком із загальноукраїнської ситуації. На її території діяли закони, розпорядження й циркуляри партійно-радянського керівництва, а відтак голод тут теж лютував: люди й сьогодні зі сльозами і острахом згадують про загибель рідних, сусідів і близьких, а щойно одержавши доступ до записів про смерть РАГСів, дослідники виявили там прямі вказівки на смерть від голоду.

Певною особливістю регіону можна вважати ту обставину, що вирішальний період боротьби за суцільну колективізацію тут розпочався після заснування області (жовтень 1932 р.) На практиці спроби дотягти показники по кількості усуспільнених дворів до загальнореспубліканського рівня означали люте переслідування “куркулів”, тобто одноосібників, та надзвичайні по своїй жорстокості й брутальності заходи по хлібовикачці. Вони здійснювалися упродовж всього 1933 р., посилюючи нестерпні муки голодування. Тільки у 1934 р. чернігівське обласне керівництво змогло відрпортувати, що колективізація завершилася². Вона обійшлася у 363 тисячі людських життів. Можливо, не всі, хто потрапив до цього мартирологу, помер безпосередньо від голоду, але розстріли, смерть у далеких сибірських таборах, в’язницях, у муках катувань, завданих озвірілими активістами, загибель від рук канібалів, знахабнілих кримінальних злочинців, нещадних хвороб, що спалахували у розтерзаних селах, від холоду, на дорогах своєї замученої України і поза її межами – це теж звинувачення тодішньому режиму і його адептам. Ці жертви теж вкладаються у поняття “геноцид”.

Одним з перших у області прояви голоду заходився вивчати вчитель історії однієї з сільських шкіл, у майбутньому доцент Чернігівського педуніверситету В.Ткаченко. Він взяв активну участь у масштабному проекті, започаткованому подружжям В.Маняка та Л.Коваленко, зробив науковий коментар, навівши деякі документи з обласного партійного архіву³.

У червні 1993 р. у Чернігові відбулася обласна науково-практична конференція, де були підведені перші підсумки вивчення історії колективізації й голодомору на Чернігівщині. У публікації О.Коваленка та В.Ткаченка виокремлювалася одна з найсуттєвіших особливостей перебігу голодовки у нашому краї. Голод, як відомо, настав тому, що сталінський режим встановив на початку 1933 р. для українського селянства непосильні натуральні штрафи. Але в цей час в регіоні ще дотягували показники колективізації до загальноукраїнського рівня. Оскільки ж єдиним або, принаймні, найдієвішим засобом зганяння селян-одноосібників до

колгоспу було розкуркулювання, то воно йшло повним ходом. Не менш активно здійснювалися і хлібозаготівлі – головний пріоритет тодішньої аграрної політики. Все це відбувалося одночасно, при прямо-таки скаженій активності і республіканського, і обласного керівництва, котре мало у такий спосіб доказати доцільність заснування сьомої області в УСРР⁴.

Нарешті, тоді вперше було порушено питання про втрати населення Чернігівської області від голоду. Вищеназвані дослідники обрахували число людських втрат у тодішніх межах області як різницю між кількістю населення на 1 січня 1932 р. та результатами перепису 1939 р. і визначили загальну кількість у 362 708 чоловік⁵.

З тих пір вивчення голодомору далеко пішло вперед, як у цілому по країні, так і в області. Сьогодні вже отримав право громадянства термін, яким позначено сукупність і сутність цієї політики – геноцид. У покажчику відповідної літератури станом на початок 2000 р. зафіксовано 6 384 позиції, з них по Чернігівщині – 61⁶. Виданий у 2005 р. місцевий бібліографічний покажчик подав уже 221 назву публікацій, в яких міститься інформація про голод на Чернігівщині⁷.

Серед насичених унікальною інформацією, позначених чіткою громадянською позицією видань варто відзначити історико-публіцистичний цикл В.Шкварчука: “Бунт землі”, “Голодомор 1932 – 33 годов на Черниговщине (историко-публицистическое исследование)” та “На казарменному становищі”. У кожній з них розкриваються певні аспекти процесу колективізації, сталінського терору на теренах Чернігівщини, а одна повністю присвячена голодоморній тематиці⁸. Автор цитує великі фрагменти або подає повністю документи, зміст яких однозначно засвідчує і наявність голоду у селах та містечках області, і повну обізнаність влади щодо становища на місцях, і її небажання, лише дуже рідко неспроможність, зарадити лихові. Так, заступник начальника облвідділу ДПУ Загорський доповідав у березні 1933 р. першому секретарю Чернігівського обкому КП(б)У П.Маркітану, що в с. Стольному Березнянського (тепер Менський) району: “...виявлено около ста семейств, которые недоедают, из них 35 совсем голодают, не имея чего есть, 8 семейств уже опухли от голода. В числе голодающих 10-12 семейств являются членами колхоза. В с. Бегач голодает 42 семьи, из них 12 уже опухли от голода. В семье голодающего Процько, состоящей из шести душ, четверо уже умерли от голода и двое находятся при смерти”⁹.

За останні роки список літератури поповнився новими публікаціями. Робота по систематизації свідчень про голодомор, колективізацію, розкуркулення в краї, оформлених з дотриманням правил, що їх сформулювали вчені Асоціації дослідників голодоморів, тобто із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові, року народження, місця, де мешкав респондент у 1932 – 1933 рр., виявила, що тільки у межах сучасної Чернігівської області оприлюднено близько 1000 свідчень мешканців сіл і міст.

Чи не перша подібна інформація про перебіг голоду на Чернігівщині (м. Бобровиця) з'явилася за кордоном у 1952 р. Семен Чередниченко розповідав: “Всього з населення Бобровиці вимерло з голоду 1933 року до 300 людей, яких ховали у спільних могилах по 30-50 трупів у кожній”¹⁰. У тритомнику документів усної історії, що вийшов у Вашингтоні (1990 р.) видруковано 8 свідчень осіб, котрі

пережили голод в межах сучасної Чернігівської області.

Перше чисто чернігівське видання – “За них скажемо” побачило світ у 1993 р. Ці ж матеріали перевидали у започаткованій у 2003 р серії “Пам’ять народу неубієнна”. На сьогодні вийшло 9 випусків¹¹, десятий знаходиться у друці. На жаль, наміри, виголошені у 2003 р., щоб у кожному районі області видати по збірничку спогадів, так і не були реалізовані. Дотепер вийшли тільки бахмацький і новгород-сіверський збірники. Поза серією з’явилася прилуцька збірка “Очевидці голодомору свідчать... (1932 – 1933 роки на Прилуччині)”¹². Чимало свідчень, записаних від мешканців Чернігівщини, можна знайти на сторінках багатомного документального видання “Український голокост 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив”, які впорядковує професор о. Ю.Мицик, а видає Києво-Могилянська академія¹³. Варто згадати добрим словом і доробок колеги – викладача історичного факультету С.Горобця – збірник матеріалів про голод в селі Петрушин Чернігівського району¹⁴.

Поява друком фундаментальної колективної монографії “Голод 1932 – 1933 років в Україні” значною мірою підвела ризик під багаторічним вивченням голодової катастрофи. Проте це аж ніяк не означає, що тему закрито. Прикметно, що саме її автори – провідні українські фахівці з даної проблематики – закликають не припиняти відповідної роботи, бо вона “як і сама трагедія, є невичерпною”. Вони ж наголосили на нагальній потреба у детальному з’ясуванні всіх життєвих умов тогочасного населення України: “Для з’ясування істини однаково важливими є і встановлення кількості жертв голодомору, і виявлення явищ та обставин канібалізму, і факт відсутності 2/3 загальної кількості учнів, які мали сісти за парти в сільських школах восени 1933 р., а також відсутність у цих школах такої самої кількості вчителів. Непересічне значення мають факти руйнування церков, функціонування системи “Торгзіну” (“торгівля з іноземцями”), причетності армії до подолання селянського руху опору, переселення великих груп людей з Білорусії та Росії в українські села, реагування міжнародних організацій, протести громадсько-політичних об’єднань української діаспори тощо”¹⁵.

У даній розвідці ми більш детально зупинимося на двох аспектах цієї страшної, але й невичерпної теми: питанні щодо кількості жертв Голодомору на Чернігівщині та вшануванні їхньої пам’яті у нашому краї.

Людські втрати встановити дуже важко. Історики не те що розписуються у власному безсиллі, але змушені привертати увагу до труднощів підрахунків. Сьогодні, хоча ще й неповністю, але відкривається доступ до метричних книг за 1932 – 1933 рр. Очевидно, що значною проблемою є відокремлення померлих від хвороб та старості. З іншого боку, треба визнати, що голодування, безумовно, загострило перебіг хронічних хвороб, а старі та виснажені люди вмирали й від холоду, бо не мали сил принести дров й натопити у хаті, інфекційних хвороб. Зрештою, навіть влада змушена була визнавати наявність голодного тифу і якимось реагувати на його прояви, щоб не допустити пандемії.

Відкритий доступ до записів сільських загсів дає змогу не просто узагальнити дані про кількість померлих, виявити динаміку смертей у тому чи іншому селі, але й з’ясувати деякі інші особливості голодування: скажімо, ту обставину, зафіксовану у багатьох свідченнях, що голод відступав повільно, збираючи крива-

ві жертви і в 1934 р. Аналізуючи відповідні дані Шестовицької сільради Чернігівського району за 12 років (1926 – 1937), С.Горобець дійшов до дещо несподіваних висновків: пік смертності в селі припадає не на 1933, а на наступний за ним рік – 58 і 66 випадків. Якщо ж брати помісячні дані, то найбільше людей у селі померло у липні 1933 р. Саме за цей місяць причиною смерті двох жінок вказано голод¹⁶.

Таким чином, проблема виявлення імен жертв голодомору, складання списків і створення Книги Пам'яті є однією з найактуальніших проблем у контексті вивчення теми, вшанування та увічнення пам'яті жертв геноциду. Вона і була покладена в основу діяльності робочої групи, створеної при Чернігівській обласній держадміністрації у квітні 2002 р. Її очолив заступник голови облдержадміністрації, до складу увійшли керівники наукових та освітніх установ, викладачі, представники обласних організацій від партій, голова “Просвіти”. Члени групи багато зусиль доклали, щоб привернути увагу громадськості області до сумної дати, змусити місцеві органи приступити до виявлення і систематизації даних про кількість померлих. З 2006 р. групу очолює керівник Чернігівської облдержадміністрації.

На початок 2004 р. надійшли перші дані з усіх районів: було виявлено 13 408 померлих¹⁷. Звичайно, ці цифри треба сприймати з обережністю: деякі райони зовсім не подали інформації, інші заявили, що продовжують роботу і поки що володіють тільки попередніми даними. Окрім того, треба мати на увазі застереження, висловлені провідними фахівцями-істориками: “Сталінська заборона на будь-яку інформацію щодо голоду змушувала надто ретельних чиновників на місцях відмовлятися від реєстрації великої кількості смертей, тобто порушувати встановлені законом обов'язки”¹⁸. Останнім часом ця робота значно активізувалася: станом на початок січня 2008 р. встановлено прізвища 16 103 душі жертв голодомору¹⁹. Насправді їх, безумовно, багато більше.

До списків померлих, звичайно, не потрапляли мешканці Чернігівщини, які відправилися на заробітки, або були насильно вивезені, заарештовані тощо. Односельці про них нічого не знають і по сьогоднішній день. Так, селянин с. Красне Бахмацького району назвав декілька прізвищ: “Були репресовані жителі села: Сібіль Іван Григорович, Сібіль Микола Григорович, Сібіль Опанас Іванович, Сібіль Семен Іванович, Сібіль Олексій Іванович, Сова Семен Хведорович, Сова Хведір Григорович, Боярчуки – Ілля, Пилип, Опанас”²⁰. Всього – 10 чоловік із одного тільки села! Як склалася їхня доля? Чи вижив хоча б хтось? Важко сказати.

Очевидці одноставно відзначають значну кількість жебраків із інших областей і країв, але не можна скидати з рахунку й переміщення всередині області чи навіть району. Підліток, старик, мати в пошуках харчів для голодних дітей, могли зайти у віддалене село свого ж району і там померти, а їхнім рідним чи односельцям залишалося тільки здогадуватися про сумну долю бідолах. Жінка із Бобровицького району на все життя запам'ятала: “По дорогах лежало багато пухлих і помираючих. Їх вивозили і закопували: кого мертвого, а кого й напівживого”²¹.

У свою чергу, чимало чернігівських селян гинуло на дорогах і по дорозі... Не дивлячись на заборони, вони вирушали світ за очі у пошуках кращої долі, заро-

бітку, шматка хліба. Так, у спеціальному донесенні ОДПУ від 22 січня 1933 р. В.Балицький повідомляв, що в Чернігівській області виїзд зареєстровано в 9 районах, 68 селах. Всього виїхало: 1541 самітних людей, 146 родин²². Згодом влада і сама організувала переселення. У вересні 1933 р. була ухвалена постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про доприселення в степові райони”. Від Чернігівської області (Березнянський, Борзнянський, Добрянський, Ічнянський, Козелецький, Коропський, Корюківський, Ріпкинський, Семенівський райони) до сіл 9 районів Донецької області мало бути “доприселено” 4 тисячі родин. Населення Менського, Кролевецького, Остерського, Ніжинського, Носівського, Сновського, Путивльського і Новгород-Сіверського районів (теж 4000 сімей) мали стати “донорами” для Бердянського, В.Білозерського, Генічеського та Н.Празького районів Дніпропетровської області²³. Питання, куди поділося населення цих районів, в документі не порушувалося. Відповідь на нього очевидна: померли від голоду. Мабуть, не так багато населення залишалося і в Чернігівській області – знову ж таки без будь-яких пояснень – переселення до Донецької області було відкладено на I квартал 1934 р., а натомість вирішено було заселити села останньої 3 500 родинами із Івановської області РСФРР²⁴. Про те, як велося переселенцям у далекому Херсонському краї (питання, до речі, зовсім не висвітлене у науковому сенсі) розповіла журналістка із Носівського району. Вихідці із села Коломійцівка мусили розпочинати життя на новому місці із “очищення хат від трупів”. Та й не затрималися там довго, бо голод виявився ще “страшнішим”²⁵.

Ще й сьогодні у спогадах людей з’являються все нові й нові прізвища закатованих голодом. У с. Липів Ріг Ніжинського району учні місцевої школи записали свідчення: “Лежав пухлим мій брат, Охонько Іван Петрович. Його відправили у лікарню, прожив він ще днів 3-4 і помер”²⁶. Орина Пінчук із с. Вересоч Куликівського району розповіла, що їхню сім’ю, котра складалася із батьків та 12 дітей, розкуркулили. Батько “поїхав шукати справедливості” і пропав. Сім’я дуже бідувала: в голодовку вижила мати і четверо дочок, восьмеро дітей померли²⁷.

Чимало людей вже не пам’ятають прізвищ та імен своїх близьких, сусідів, односельців, але в інших вони закарбувалися в пам’яті назавжди, і нехтувати цим джерелом ми не маємо права.

У с. Смолянка Куликівського району мешкає літня жінка, яка доглядає за могилами свого батька, п’ятьох братів і сестри, які померли від голоду у 33-му: “Батька, Данила Івановича, поховали в одній могилці з маленьким Миколкою. А поряд – могили Петра та Павла, двох близнюків, яким було тоді по п’ять років. Михайлику – дванадцять. Їхня сестричка Домашка мала чотирнадцять років. Найстарший – шістнадцятирічний Григорій”²⁸. Мабуть, це унікальний факт, але в цілому по області подібних могил чимало. Були здійснені спроби узагальнити дані про втрати в окремих населених пунктах. Так, директор Дашенківської середньої школи, що на Варвинщині, спираючись на свідчення старожилів, ще на початку 90-х рр. підрахував, що село Дашенки втратило із загальної кількості жителів 3 тисячі осіб – третину: 1000 чи 1200 душ²⁹. За підрахунками директора школи с. Жовтневе О.Лозового у трьох селах Прилуцького району – Велика Дівиця, Мала Дівиця і Жовтневе померло понад тисяча мешканців³⁰.

Виступаючи 24 листопада 2006 р. на відкритті пам’ятника жертвам голодо-

мору в с. Сергіївці Прилуцького району, вчителька-пенсіонерка, О.Кононченко – організатор клубу “Пошук”, члени якого записали свідчення 47 односельців, котрі пережили голод, відзначила, що всі опитані сходилися на тому, що голод був штучним: “Уже восени 1932 року село залишилося без зернини. Повальний голод почався в січні-лютому 1933 р., коли в людей закінчилися хоч якісь їстівні запаси. Найбільша смертність припадає на березень-червень 33-го року. Люди мерли на ходу, вмирили цілими сім’ями, й живі не встигали ховати мертвих. Голодомор забрав життя близько 1000 сергіївців, але ці дані не зовсім повні. Адже шлях до правди був такий довгий, що серед живих залишилося не так багато очевидців”³¹.

Минулого року деякі районні газети розпочали друкування списків померлих. Вони справляють жахливе враження. Досить часто вмирили цілі родини. Так, у с. Патюти Козелецького району 6 покійників носили прізвище Кардаш. Співставлення біографічних даних дозволяють припустити, що це батьки і четверо дітей: три сини і донька³². Достовірна інформація про кількість жертв у тому чи іншому селі прозвучала під час відкриття пам’ятних знаків.

Таким чином, треба констатувати, що попри всі зусилля, виявлені людьми, небайдужими до долі свого народу, питання щодо встановлення хоча б приблизної кількості чернігівців, померлих голодною смертю 1932 – 1933 рр. ще далеке від розв’язання. Можливо, що нам ніколи не пощастить його з’ясувати остаточно, але сама робота дуже потрібна, вона гуртує людей довкола української державницької ідеї, вчить, особливо, молодь співчуттю, милосердю, доброті.

Упродовж останніх років в області достатньо успішно велася робота, спрямована на пошук пропаганди теми, актуалізації проблем, які вона породжує сьогодні, матеріалізацію заходів по вшануванню жертв страшної трагедії. До 75-ї річниці (2007 р.) вийшло друком три книжки з голодоморної тематики³³. До їхнього творення долучилися працівники районних бібліотек, вчителі та учні. У 2008 р. побачить світ узагальнююча праця під попередньою назвою “Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині”, до неї увійдуть документи, свідчення очевидців та списки жертв голодового лихоліття.

Починаючи з 2003 р., помітно активізувалася і місцева преса. На її шпальтах з’явилося чимало різноманітного матеріалу: публікації архівних матеріалів, свідчення очевидців, спогади, полемічні матеріали, розповіді про вшанування жертв голодомору. Надзвичайно сильне враження своєю безпосередністю і щирістю справляють розповіді учнів про уроки пам’яті, які провели у школах у листопаді 2003 р.: “Після хвилини мовчання Катерина Давидівна роздала нам по кусочку яблечка, щоб ми пом’янули, як водиться на Україні, тих хлопчиків і дівчаток та їхніх мам і тат, що не вижили в голодомор”³⁴.

У 2007 р. в обласних засобах масової інформації було оприлюднено понад 100 публікацій, дотичних до висвітлюваної теми. Тільки упродовж траурних днів у обласній газеті та “районках” з’явилося понад 80 свідчень очевидців, розлогі і добре аргументовані статті, підготовлені місцевими вчителями, краєзнавцями, музейними працівниками³⁵. Здається, з часів СРСР не спостерігалось такої одностайності. Але доба змінилася: деякі газети надрукували для контрасту і листи комуністів з лайками на адресу керівництва держави та запевненнями-заклинан-

нями: “марні ваші потуги розпалить ненависть до нашої рідної радянської влади”³⁶. Проте симпатії абсолютної більшості сільських мешканців явно не на їхньому боці. Це засвідчило і вперше проведене масове опитування – було заповнено понад 23 тисячі анкет³⁷ – найцікавіші розповіді з них будуть опубліковані, і загальне схвалення, з яким населення зустріло відкриття пам’ятних знаків у селах та райцентрах.

Всього у нашій області їх встановлено 62. В основному вони виконані у формі хреста. Деякі спонсорувалися уродженцями сіл. Так, на мітингу з нагоди відкриття пам’ятного знаку у с. Чемер Козелецького району, сільський голова від імені всіх сільчан подякував професору Київської політехніки В.Шурхалу та його доньці за фінансування роботи³⁸. Якими б не простими були ці пам’ятники, вони справляють сильний вплив на людей. Ось як описав свої почуття, викликані сільським пам’ятним знаком, виготовленим, до речі, місцевим скульптором, один з нащадків тих селян, які зазнали голодних мук на землі с. Сокиринці Срібнянського району: “Дивлюся на зображення на стелі: під хрестом стоїть навколішки молода жінка, на простягнутих руках вона тримає маленьку дитину з випнутим животиком. На обличчі у неї нестерпна мука, очі заплющені від невимовного болю... На постаменті напис приблизно такого змісту: “Вони могли мріяти, любити, народжувати... Немає прощення злодіянням катів народу...” Читаючи напис, завжди думаю: “А кати ж доморощені. Вони теж вирости на сокиринській землі. Як же так?”³⁹. Це риторичне запитання перегукується із висновком щодо дражливого питання про долю пам’ятників радянської епохи Я.Грицака. В одному газетному інтерв’ю він сказав: “... хай залишається пам’ятник Косіору, але біля нього треба поставити монумент жертвам Голодомору”⁴⁰.

Значний емоційний вплив монументальної пропаганди безперечний. Можна тільки пошкодувати, що в Чернігові поки що не встановлений пам’ятник жертвам голодомору. Але сподіваємося, що з часом він постане і буде не тільки даниною пам’яті, але й послужить пересторогою для теперішніх та прийдешніх поколінь.

Як і по всій Україні, у області була проведена низка заходів по вшануванню пам’яті померлих голодною смертю: це і обласна науково-практична конференція, і вечір-реквієм у обласній філармонії, і мітинги біля пам’ятника жертвам сталінського терору та у центрі міста. Вже два роки поспіль керівники держобладміністрації напередодні Дня вшанування жертв Голодоморів та політичних репресій звертаються до населення області із спеціальними зверненнями. У багатьох оселях у похмурі листопадові дні запалили свічки, аби дати знати безвинним душам, що вони не забуті. Сподіваємося, що після передчасної кончини ініціатора цієї гуманної акції видатного американського історика, справжнього друга українського народу Джеймса Мейса, свічка у вікні стане доброю традицією українців.

Копітка, непомітна робота по виявленню, вивченню та оприлюдненню нових даних щодо не такої вже давньої, трагічної історії в області не припиняється. Нею зацікавилися студенти, молоді науковці. В їхньому інтересі ми вбачаємо запоруку того, що з часом буде з’ясована вся правда про трагедію 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині.

- ¹ Дзюба І. Пастка: 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна. – К., 2003. – С. 48.
- ² Остапенко І.С. Радіоненко А.Я. Сільське господарство Чернігівщини за роки Радянської влади //Наукові записки. – Ніжин: Ніжинський педагогічний інститут ім. М.В.Гоголя, 1957. – Т.Х. – Вип. 1. – С. 90.
- ³ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К., 1991. – С. 528 – 531.
- ⁴ За них скажемо (Голод 1932 – 1933 років на Чернігівщині) / Упоряд. С.Реп'ях. – Чернігів, 2003. – С. 81.
- ⁵ Там само. – С. 86.
- ⁶ Голодомор в Україні 1932 – 1933 рр.: Бібліограф. покажч. / Упоряд.: Л.М. Бур'ян, І.Е.Рікун; Редкол.: О.Ф.Ботушанська, С.В.Кульчицький (відп. ред.) та ін. – Одеса – Львів, 2001. – С. 490 – 495.
- ⁷ Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932 – 1933 рр.: Бібліограф. покажч. / Ред. П.В.Грищенко. – Чернігів, 2005. – 52 с.
- ⁸ Шкварчук В. Голодомор 1932-33 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование). – Чернигов, 1998. – 99 с.
- ⁹ Там же. – С. 49.
- ¹⁰ Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Заплянований штучний голод в Україні 1932 – 1933 років. – Лондон: ДОБРУС у В. Британії, 1952. – С. 66.
- ¹¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т.П.Демченко, Л.О.Легецька. – Чернігів, 2003. – 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині): Бахмацький район / Упоряд. Т.М. Стрикун. – Чернігів, 2003, – 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців. Новгород-Сіверський район / Ред. кол. С.Біла та ін. – Чернігів, 2004. – 43 с.; Пам'ять народу неубієнна: “Це твій, Ясю, дід”: Старше покоління розповідає молоді про голод 1932 –1933 рр. / Упоряд. Т.П.Демченко, І.Г.Карпова, Л.О.Легецька. – Чернігів – Ніжин, 2005. – 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині. / Упоряд. Т.П.Демченко, І.Г.Карпова, Л.О.Легецька.– Чернігів, 2006. – 96 с.
- ¹² Очевидці голодомору свідчать... (1932 – 1933 роки на Прилуччині). – Прилуки, 2003. – 121 с.
- ¹³ Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю.Мицик. – К., 2003. – 296. с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 т. (За ред. о. Ю.Мицика). – К., 2004. – Т. 2. – 443 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив [У 10 т.] / За ред. о. Ю.Мицика. – К., 2006. – Т. 3. – 432 с.; Український голокост. 1932 – 1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю.Мицик, Л.Іванникова. – К., 2007. – Т. 4. – 504 с.
- ¹⁴ Горобець С.М. Петрушин за часів голодомору 1932 – 1933 років: Документи. Матеріали. Спогади. – Ніжин, 2005. – 184 с.
- ¹⁵ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В.М.Литвин. – К., 2003. – С. 6 – 7.
- ¹⁶ Горобець С. Голод 1932 – 1933 рр. у Шестовиці // Наш край: Чернігівська районна газета. – 2007. – 25 серпня.
- ¹⁷ з поточного архіву Чернігівської обласної державної адміністрації (далі – ЧОДА).
- ¹⁸ Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – С. 501.
- ¹⁹ з поточного архіву ЧОДА.

- ²⁰ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (Свідчення про голод 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині). – Чернігів, 2003. – С. 4.
- ²¹ *Скрипка С.* Свідчать живі // Наше життя: Бобровицька районна газета. – 2007. – 10 листопада.
- ²² Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: Документи і матеріали / Упоряд. Р.Я.Пиріг. – К., 2007. – С. 615.
- ²³ Там само. – С. 930 – 931.
- ²⁴ Український хліб на експорт: 1932 – 1933 / Упоряд. В.Сергійчук. – К., 2006. – С. 332 – 333.
- ²⁵ Куровська О. Із книги нарисів історії рідного краю // Носівські вісті. – 2006. – 2 грудня.
- ²⁶ Сльози з небес // Ніжинський вісник. – 2007. – 22 листопада.
- ²⁷ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932 – 1933 рр. та голод 1946 – 1947 рр. на Чернігівщині. – Чернігів, 2006. – С. 37.
- ²⁸ *Остроух І.* Тиждень пам'яті й скорботи // Поліська правда: Куликівська районна газета. – 2003. – 13 грудня.
- ²⁹ *Онищенко В.* Голодомор у Дашенках // Радянське життя: Варвинська районна газета. – 1991. – 13 березня.
- ³⁰ Скорботна свічка пам'яті людської // Прилуччина. – 2003. – 24 грудня.
- ³¹ Слово “Просвіти” – 2006. – 30 листопада – 6 грудня. – С. 4.
- ³² Новини Придесення: Козелецька районна газета. – 2007. – 24 листопада.
- ³³ *Демченко Т.* Колективізація та Голодомор 1932 – 1933 рр. на Чернігівщині: Навч. посібн. – Чернігів, 2007. – 72 с.; Запалюй свічку, Україно!: Голод 1932 – 1933 років на Менщині: Свідчення очевидців. – Мена, 2007. – 60 с.; Український голодомор: факти, наслідки, дослідження. – Ніжин, 2007. – 48 с.
- ³⁴ *Запорожець Ю.* Діти – жертви голодомору // Вісті Сосниччини. – 2003. – 11 грудня.
- ³⁵ *Горбець С.* Чи не пора порохувати жертв голодомору? // Деснянська правда. – 2007. – 24 листопада; Тимошенко М. 33-ій – найчорніший рік в історії України // Вісті Сосниччини. – 2007. – 24 листопада; Рудик М. Зірки над хрестами // Ніжинський вісник. – 2007. – 24 листопада; Борщенко В. Жнива скорботи // Трудова слава: Ічнянська районна газета. – 2007 – 17, 24 листопада; Москаленко В. Голодомор в Україні // Промінь: Щорська районна газета. – 2007. – 24 листопада, 1 грудня; Пушенко В. Незагоєна рана // Голос Присеймів'я: Бахмацька районна газета. – 2007. – 24 листопада та ін.
- ³⁶ *Зима Є.* Трагедія безталанної землі // Слово Варвинщини. – 2007. – 24 листопада.
- ³⁷ З поточного архіву ЧОДА.
- ³⁸ Новини Придесення. – 2007. – 1 грудня.
- ³⁹ *Романько А.* Розповіді про голод // Сіверщина. – 2003. – 14 листопада. – С. 9.
- ⁴⁰ *Марциновський А.* “Біля пам'ятників Леніну потрібні таблички з нагадуванням про Соловки”: Інтерв'ю Я.Грицака // Газета по-українськи. – 2007. – 30 листопада. – С. 13.